

HİZMET SEKTÖRÜNÜN BÜYÜME NEDENLERİ : TEORİK BİR İNCELEME*

Uzman Aysun ÖZEN**

GİRİŞ

Toplumların gelişmesini inceleyen araştırmacılar, sosyal gelişmenin bir evrim çizgisi üzerinde ilerlediğini ve her toplumun bu çizgi üzerindeki gelişme aşamalarını yaşamış, ya da yaşamakta olduğunu ileri sürmüşlerdir. Sosyal gelişmeyi geçirdiği evrimlere göre inceleyen başlıca araştırmacılar **K. Marx**, **J. Schumpeter**, **W. Sombart** ve **E. Wagemann**'dir. Görüşlerinin ortak noktası, üç önemli ekonomik gelişme aşamasını vurgulamış olmalarıdır.

Bu aşamalardan ilki, tarım devrimi ile ortaya çıkan "tarım toplumu"dur. İkinci- si, Avrupa'da sanayi devrimi ile başlayan "sanayi toplumu" aşamasıdır. Üçüncüsü ise, 1950'li yıllarda ilk defa ABD'nin, ardından da Japonya ve bazı Avrupa ülkelerinin girdiği "hizmet ekonomisi" aşamasıdır.

Sahip olduğu işgücünün yarısından fazlasını hizmet sektöründe çalıştıran bir ülkenin, hizmet ekonomisi safhasında bulunduğu kabul edilmektedir. Sanayi toplu- munu ve sanayi-sonrası topluma geçişi üç sektör ayrımı yaparak inceleyen **C. Clark**, **A.G.B. Fisher**, **J. Fourastié** gibi araştırmacıları takiben **Y. Sabolo**, **V.R. Fuchs**, **J.I. Gershuny**, **I.D. Miles**, **J. Singelmann**, **J. Nusbaumer**, **Alvin** ve **Heidi Toffler** ve daha bir çok araştırmacının araştırmaları ile hizmet ekonomisi literatürü daha da zenginleşmiştir.

Yukarıda adı geçen yazarların araştırmaları, gelişen bir ekonomide zamanla hizmet sektörünün istihdam ve üretim bakımından hakim duruma geleceğini ortaya koymaktadır.¹ Hizmet ekonomisi safhasında, "mavi yakalı" olarak adlandırılan sa- nayi sektörü çalışanlarının toplam istihdam içindeki nispi payı azalacak, "beyaz yakalı" olarak adlandırılan teorik bilgi sahibi mesleki ve teknik personelin toplam istihdamdaki payı artacaktır. Toplam üretim içerisinde sanayi üretiminin payı azalır- ken, hizmet üretiminin payı artmaya başlayacaktır.

F. Machlup ve **M.U. Porat** ise çalışmalarında, başka bir sektörden, "bilgi sektörü"nden bahsetmiş, sanayi-sonrası toplumun bilgi toplumu olacağını ve bilgi

* Bu makale, "Teori ve Gelişme Politikası Açısından Hizmet Sektörü" adlı basılmamış Yüksek Lisans tezimin bir bölümünden uyarlanmıştır.

** Erciyes Üniversitesi Nevşehir İ.İ.B.F.

¹ Bazı teorik çalışmalarda, uluslararası hizmet ticaretindeki artışın hizmet sektörü büyümesine etkilerinden bahsedilmekle beraber, bu çalışmada sadece hizmet sektörünün üretim ve istihdam göstergeleri üzerinde durulacaktır.

üretimini ön plana çıkacağını ileri sürmüşlerdir. **D. Bell, F. Machlup** ve **M.U. Porat**'tan farklı olarak, hizmet ekonomisi ile bilgi toplumunun, sanayi-sonrası toplum sürecinde, birlikte gerçekleştiğini belirtmiştir. **M.D. Cooper** bu görüşü destekler mahiyette, bilgi sektörünün hizmet sektöründen farklı olmadığını, her iki sektörde de aynı ürünlerin üretildiğini, farklı olan tek şeyin sektör ismi olduğunu vurgulamıştır.

Bu çalışmada, hizmet sektörünün büyüme nedenlerinin neler olduğu ve bu nedenlerin hizmet sektörü büyümesini nasıl etkilediği üzerinde durulacaktır. Amacımız yabancı literatürü tarayarak, hizmet sektörünün büyüme nedenlerini teorik bakımdan ortaya koymaktır.

Ulaşabildiğimiz kaynaklar değerlendirildiğinde, hizmet sektörü ile ilgili Türkçe literatürün son derece sınırlı olduğu görülmüştür. Maalesef, Türkçe literatürde hizmet ekonomisi ile ilgili başlı başına bir çalışma mevcut değildir. Hizmet ekonomisindeki gelişmeler, **C. Dura, H. Atik, H. Erkan** gibi yazarların bilgi toplumu ya da sanayi-sonrası toplum ile ilgili eserleri içerisinde kısmen ele alınmıştır. Çalışmamız söz konusu literatür boşluğunu doldurmaya ufak ta olsa bir katkı sağlayacağından, araştırmamızın önem arz ettiği kanaatindeyiz.

Çalışmada hizmet sektörünün büyüme nedenleri, bu alanda araştırma yapan başlıca yazarların görüşleri incelenerek, teorik olarak ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Hizmet sektörü hem GÜ'lerde, hem de GOÜ'lerde, diğer sektörlerle göre bir büyüme eğilimi göstermektedir. Acaba bu büyüme hangi sebeplerden kaynaklanmaktadır? Araştırmacılar çok sayıda sebep ileri sürmektedir. Bu sebepler; *hizmet sektöründe verimliliğin düşük olması, talepteki değişimler ile şehirleşme ve kayıt dışı sektörün rolü* olmak üzere üç başlık altında toplanabilir.

1) HİZMET SEKTÖRÜ VERİMLİLİĞİ

Bir sektörde verimliliğin artması, o sektördeki gelişmenin ve performansın göstergelerinden birisidir. Kısaca "çıktının girdiye oranı" olarak tanımlanan verimliliğin artması, bir ekonominin her sektöründe arzulanan bir durumdur.

Ancak yapılan araştırmalar, verimlilik artış hızının her sektörde aynı olmadığını göstermektedir. Bazı sektörlerde kısa bir zamanda sağlanan verimlilik artışı, bazı sektörlerde oldukça yavaş seyretmektedir. Acaba, verimlilik artış hızında sektörler itibariyle görülen bu farklılıklar, sektörlerin büyümesi üzerinde ne gibi bir etki yapmaktadır? Özellikle, hizmet sektörü büyümesi üzerindeki etkisi nedir? Acaba, hizmet sektöründe diğer sektörlerle nispetle görülen büyüme eğiliminin, verimlilik artışı ile bir ilgisi var mıdır? Burada bu sorular yanıtlanmaya çalışılmıştır.

V.R. Fuchs, G. Ofer, J. J. Mcrae, D. Cowell, J.I. Gershuny ve **I.D. Miles...** gibi yazarlar, verimlilik faktörünün hizmet sektörünün büyümesinde rol oynadığı görüşündedir.

A) V.R. Fuchs

Hizmet sektörünü inceleyen başlıca iktisatçılardan **V.R. Fuchs**, kişi başına çıktının mallarda hizmetlerdekinden daha hızlı büyüdüğünü ve bu farklılığın hizmet istihdamındaki değişmeyi büyük ölçüde açıkladığını, ifade etmektedir.² **V.R. Fuchs**'un görüşü şöyle özetlenebilir: Mal üreten sektörlerde verimlilik hizmet sektörüne göre daha hızlı arttığı için, istihdam nispeten daha yavaş artmaktadır. Çünkü verimlilik artışı sayesinde, daha az işgücü kullanılarak, daha fazla mal üretmek mümkün olabilmektedir. Oysa hizmet sektöründe gerçekleşen düşük verimlilik artışı, artan talebi karşılayacak düzeyde bir üretim artışına imkân vermemektedir. Dolayısıyla üretimi artırmak için, bu sektörde daha fazla işgücünün istihdam edilmesi gerekmektedir. Sonuçta, hizmet sektörünün büyüme göstergelerinden biri olan istihdam artmaktadır. **J. Whiteman**'a göre, **V.R. Fuchs** bu olguyu şu faktörlerle açıklamaktadır.³

1) Kişi başına çalışma saatlerinin hizmet sektöründe sanayi sektörüne kıyasla daha düşük olması: Hizmet sektöründe "part-time" çalışanların sayısının fazla olması, çalışma saatlerinin azalmasına yol açmaktadır. Sonuçta kişi başına hizmet üretimi az olmakta ve verimlilik oranları da düşük kalmaktadır.

2) Sanayi sektöründeki işgücünün kalitesinde, hizmetlere göre daha hızlı bir artışın olması: Bu durum, her iki sektördeki işgücünün demografik özelliklerindeki değişmelerle açıklanabilir. Sanayi sektöründe çalışan işgücünün niteliğindeki hızlı gelişme, kişi başına çıktıdaki hızlı artışın başlıca sebebidir. Okullaşma seviyesi, kadınların istihdam payı ve benzeri özellikler sanayide, hizmetlerde olduğundan daha hızlı artmaktadır. Hizmet sektöründeki işgücünün niteliği, sanayideki kadar hızlı gelişemediğinden, verimlilik artışı da yavaş olmaktadır.

3) İşçi başına fizikî sermayenin sanayi sektöründe, hizmet sektörüne nispetle daha önemli olması: Fizikî sermayenin miktarı hizmet sektöründe nispeten daha az önemlidir. Sanayi sektöründe daha önemli olan fizikî sermayedeki artış, çıktı miktarını ve dolayısıyla verimliliği hızlı bir şekilde artırmaktadır.

4) Sanayide, hizmetlere göre daha hızlı bir teknolojik değişme ve sanayiinin ölçek ekonomilerinden daha fazla yararlanması: Değişen ve ilerleyen teknoloji sayesinde artık daha çok mal, daha kısa zamanda ve daha az maliyetle üretilebilmektedir. Ayrıca sanayi sektöründeki işletmeler, büyük ölçeğe sahip olduklarından, maliyet yönünden avantaj sağlamaktadırlar. Hizmet sektörü işletmeleri ise daha küçük ölçekli olduklarından, bu avantajlardan pek faydalanamazlar.

B) G. Ofer

Yazar, hizmet sektöründe verimliliğin yavaş arttığını belirtmekte ve sebep olarak da teknolojik geriliği göstermektedir. "Hizmetler teknolojik gelişmede genel olarak, tarım ve sanayiinin gerisinde kalmıştır. Bu gerilik, hizmetlerin girdi başına

² V.R., FUCHS, *The Growing Importance of Service Industries*, Columbia University Press, New York, 1965, s.12.

³ D., COWELL, *The Marketing of Services*, London: Butterworth-Heinemann, 1993, s.12.

reel çıktısında nispi bir azalma, ya da veri bir hizmet miktarını üretmek için gerekli olan işgücü miktarında nispi bir artış anlamına gelir.”⁴

C) J.J. Mcrae

Hizmet sektörü istihdamındaki artışı, sektördeki verimliliğin yavaş artmasına bağlamaktadır.⁵ Yazara göre, hizmet üretimi alıcılar ve satıcılar arasında bir etkileşim süreci gerektirmekte ve etkileşim gerekliliği de, hizmet sektöründeki verimlilik artış oranını yavaşlatmaktadır. Verimlilik artış oranındaki yavaşlık, hizmet sektörünün, piyasada zaman içinde artan işgücünü masnetmesinin kısmi bir sebebidir. Bu şöyle açıklanabilir: Hizmetlerin bir özelliği üretildiği, yani sunulduğu anda tüketilmesidir. Hizmeti arz eden kişi, genellikle tüketici ile bizzat kendisi ilgilenmektedir. Tüketici ile ilgilenmek hizmeti sunan kişinin vaktini aldığından, az hizmet üretebilmektedir. Üretimi artırmak için de, daha çok kişinin bu sektörde çalışması gerekmektedir. Sonuçta, sektörün istihdam düzeyi artmaktadır.

D) D.W. Cowell

Hizmet pazarlaması üzerine çalışmalar yapan yazarın konuyla ilgili görüşleri şöyle özetlenebilir:⁶ Hizmetlerdeki büyümenin bir bölümü, işçi başına çıktı hacmiyle ölçülen işgücü verimliliğindeki yavaş artışa atfedilir. Yani, ekonominin imalat gibi diğer sektörlerinde, veri bir çıktı hacmini üretebilmek için gerekli işgücü miktarı, hizmetlerde olduğundan daha hızlı azalmaktadır.

E) J.I. Gershuny ve I.D. Miles

Yazarlar çalışmaları sonucunda, hizmet sektörü büyümesinin başlıca sebeplerinden birinin, sektördeki verimliliğin yavaş artması olduğu sonucuna varmış ve bu suretle yukarıda bahsedilen görüşleri desteklemişlerdir.

F) Y. Sabolo

Yukarıda görüşleri özetlenen yazarlardan farklı olarak **Y. Sabolo**, hizmetlerdeki işgücü verimliliğinin hızlı artabileceğini ileri sürmüştür.⁷ Yazara göre hizmet sektörü istihdam artışı, sektördeki üretim şartları ile ilgili olabilir. Hizmet sektöründe faktör ikamesi, diğer sektörlerdekine göre daha az mümkündür. Bundan dolayı üretim payındaki bir artış, sektör istihdamında da önemli bir artış gerektirmektedir.

Y. Sabolo'nun bu konudaki görüşleri şöyle açıklanabilir: Ekonominin diğer sektörlerinde, teknolojik ilerleme ile birlikte işgücünün yerini makineler almakta ve

⁴ G., OFER *The Service Sector in Soviet Economic Growth: A Comparative Study*, Harvard University Press, Cambridge, 1973, s.20.

⁵ J.J., MCRAE, "Can Growth of the Service Sector Rescue Western Canada?," *Canadian Public Policy*, Vol.11, 1985, s.352.

⁶ D., COWELL, op.cit., s.12.

⁷ W., BAER and L., SAMUELSON, "Toward a Service-Oriented Growth Strategy," *World Development*, Vol.9, No.6, 1981, s.508.

bu makineler, daha az işgücü kullanılarak, daha fazla üretim yapılmasına imkân tanımaktadır. Sonuçta söz konusu sektörlerde istihdam fazla artmamaktadır. Oysa hizmet sektöründe, ne kadar çok sermaye ve ileri teknolojiye sahip makine-teçhizat olursa olsun, bunların insanın yerine ikame edilemediği alanlar vardır.⁸ Hizmet sektörü emek-yoğun bir sektördür. Hizmet üretiminin artırılabilmesi için, temel üretim faktörü olan işgücünün, dolayısıyla istihdamın hızlı artması normaldir. Ama burada akla şu soru gelebilir. Madem ki hizmet sektöründe verimlilik hızlı artabiliyor, o halde istihdam fazla artmadan üretim artırılabilir, öyleyse sektörde istihdam neden hızlı artıyor? Bizce bu soru şöyle yanıtlanabilir: İlerde bahsedileceği gibi, hizmetlere büyük miktarlarda artış gösteren bir talep söz konusudur. Sektörde verimlilik ne kadar artırılırsa artırılacak, bazı yazarlar bunun çok yavaş olduğunu savunuyorlar- hızla artan talebi karşılamak için, mutlaka artan oranda işgücü istihdamı gerekecektir.

II) TALEPTEKİ DEĞİŞMELER

Hizmet sektörünün büyümesini belirleyen önemli bir faktör de, hizmet talebinde meydana gelen değişimlerdir.

Hizmet talebinin tam bir tanımını yapmak güçtür. Çünkü bazı durumlarda hizmetlere olan taleple, mallara olan talep birbirinden ayrılamamaktadır. Bazı ihtiyaçlar hem mal üreten, hem de hizmet üreten sektörler tarafından karşılanabilmektedir. Örneğin, elektrikli ev aletleri ve evlerdeki hizmetçiler sonuçta aynı talebe cevap vermektedirler. Başka bir örnek radyo ve televizyonlarla, gazino, tiyatro, sinema gibi geleneksel eğlence yerleri de, sonuçta aynı ihtiyaca cevap vermektedir. Bununla birlikte, hizmetlere olan belli başlı iki tür talepten söz etmek mümkündür. Bunlar, -nihaî hizmet talebi ile -ara hizmet talebidir.

Hizmetlere olan nihaî talep, bizzat nihaî tüketici tarafından gerçekleşen taleptir. Ara talep ise; başta sanayi sektörü olmak üzere, ekonominin diğer sektörlerinin hizmetlere olan talebini ifade eder. Bu tür talebin söz konusu olduğu başlıca hizmetler ulaşım, ticaret, bankacılık, finansman ve devlet tarafından sunulan hizmetlerdir. Bunlar malların üretim sürecinde kullanıldıkları için, girdi mahiyetindedirler.

Acaba hizmet talebindeki değişimler, sektörün büyümesi üzerinde nasıl bir etki yapmaktadır? Konuyla ilgili yazarlara göre hizmet talebi, özellikle gelir artışıyla ve ekonomik gelişmeyle bağlantılı olarak artış göstermektedir. Yani, hizmet talebinin gelir esnekliği yüksektir.

A) V. R. Fuchs

Yazar, birçok hizmet endüstrisinde reel üretimin doğru olarak ölçülmediğini belirtmekle birlikte, gelir esnekliği üzerine yaptığı çalışmasında şu sonuçlara ulaş-

⁸ Örneğin mühendislik, avukatlık, kuaförlük, eğitim ve benzeri hizmetlerin arzı bireysel bir çaba gerektirir.

miştir.⁹ Kişi başına gelirin dikkate değer ölçüde yükseldiği dönemde, hizmet sektöründeki üretimin, mal üreten sektörlerdeki üretime nispetle daha hızlı artması, hizmet talebinin daha esnek olduğunu göstermektedir. Bu olgu, gelir arttıkça tüketicilerin hizmetlere olan talebinin arttığı ve bunun da hizmet sektörü büyümesini belirlediği anlamına gelir. **W. S. Brown**'da, V.R. **Fuchs**'un görüşlerine katılmaktadır.¹⁰

B) G. Ofer

G. Ofer, hizmetlerin istihdam payının gelir düzeyi ile birlikte artmasını, verimlilik faktörünün yanı sıra talep faktörüne de bağlar.¹¹

Yazar, hizmet istihdamındaki artışın en önemli sebebi olarak, nihai ve ara hizmet talebindeki hızlı artışı vurgulamakta ve bu görüşünü **C. Clark**, **S. Kuznets** ve **G.J. Stigler**'in görüşleri ile desteklemektedir.¹² Adı geçen yazarlar, girişimcilerin ara hizmetlere olan taleplerindeki artışa dikkat çekmişlerdir. Sanayi devrimini takip eden ekonomik sistemin artan karmaşıklığı ve uzmanlaşma süreci, ara hizmet talebinde artışa yol açmıştır. Bilindiği gibi sanayileşme, ekonomik büyüme ve gelişmenin göstergelerinden biri sayılmaktadır. Sanayileşmenin gerçekleştirilmesi ile birlikte gelirlerde de önemli artışlar olacaktır. Gelirleri artan tüketiciler, eskiden kendilerinin karşıladıkları bazı hizmet ihtiyaçlarını, artık başkalarına yaptırmak isteyeceklerdir. Bu durum, hem bireysel nihai tüketici açısından, hem de firmalar açısından geçerlidir. Firmalar da, önceden kendileri yaptıkları bazı hizmetleri artık bu konularda profesyonelleşmiş başka kişilere veya firmalara yaptırmaya başlayacaklardır. Ancak firmaların hizmetlere olan talebindeki artış, gelirlerinin artmış olmasından ziyade, büyümeyle birlikte ortaya çıkan karmaşıklığın bir sonucudur. Sanayileşme ile birlikte firmalar büyüdükçe sistem karmaşılaşacak, işbölümü ve uzmanlaşma ihtiyacı artacaktır. Eskiden firma sahibinin yürüttüğü yönetim, muhasebe, finansman gibi hizmetlerin, daha profesyonel kişilere bırakılması ihtiyacı doğacaktır. Sonuç olarak hem firmaların, hem de nihai tüketicilerin hızla artan hizmet talepleri, hizmet sektöründe üretimin artmasına sebep olacaktır.

C) J. J. Mcrae

Kanada'daki hizmet sektörünü etüt eden yazar, hizmet istihdamındaki mutlak ve nispi artışın muhtemel ilk sebebinin, tüketim tercihlerinin hizmet ürünlerine doğru bir kayma göstermesi olduğunu ileri sürmüştür.¹³

⁹ V.R., FUCHS, *op.cit.*, s.9.

¹⁰ W.S., BROWN, "Institutional Structure and De-industrialization," *Journal of Economic Issues*, Vol.XXII, No.2, 1988, s.589.

¹¹ G., OFER, *The Service Industries in a Developing Economy: Israel as a Case Study*, Praeger Publishers, New York, 1967, s.20.

¹² Ibid.

¹³ J.J., MCRAE, loc.cit., s.352.

D) D. W. Cowell

Nihai ve ara hizmetlere olan talepteki artışı, hizmet sektörü büyümesinin başlıca sebebi olarak gören yazarlardan birisi de **D. W. Cowell**'dir. Yazar hizmet talebindeki artışı ara hizmet talebindeki artış ve nihai hizmet talebindeki artış olmak üzere iki açıdan incelemiştir.¹⁴

1) Ara Hizmet Talebi Artışı: Ekonomiler geliştikçe karmaşıklaşan firmalarda, işbölümü ve uzmanlaşmanın gerekliliğinin artması, profesyonel olarak hizmet sunan kişilere ihtiyacı da artırmaktadır. Bunun yanı sıra, hızla değişen teknoloji ve rekabetçi baskılar, firmaların piyasa koşullarına ayak uydurabilmeleri için, hizmet kullanımını gerektirmektedir. Uzmanlaşmış hizmet firmaları sayesinde kurumlar, sahipliğin getireceği yükleri taşımadan, hizmetleri kiralayarak, piyasaya ayak uydurabilmektedirler. Ayrıca, hizmetleri firma bünyesinden tedarik etmenin doğuracağı zaman ve maliyet sıkıntısı, bu yolla ortadan kalkacaktır. Sonuçta firmaların ara hizmet taleplerindeki artış, hizmet sektörü üretiminin artmasına sebep olacaktır.

2) Nihai Hizmet Talebi Artışı: Ekonomik gelişmeyle birlikte toplum zenginleştikçe ve ilave mal kullanımından elde edilen marjinal fayda azaldıkça, tüketiciler harcamalarını hizmet ürünlerine yöneltmektedirler. Bu görüş, gelirdeki değişim ile mal ve hizmet harcamaları arasında bir ilişkinin olduğu varsayımına dayanır. Hartırlanacağı gibi bu varsayım, Engel Kanunları'nın varsayımıdır. İnsanlar düşük gelir düzeylerinde öncelikle temel ihtiyaçlarını karşılarlar. Gelir seviyesi yükseldikçe, harcamalar araba, giysi gibi ürünlere kaymaktadır. Gelirler yükselmeye devam ettikçe, tüketiciler arabalardan ve giysilerden ziyade seyahate, eğlenceye, eğitim, sağlık ve benzeri hizmetlere harcama yaparlar. Ayrıca değişen hayat tarzı, artan boş vakit, daha uzun ve daha iyi yaşama isteği vb. nedenlerle, uzmanlaşmış hizmet gerektiren motorlu taşıt, ev bilgisayar, stereo sesli teçhizatlar gibi mallara talep artar. Dolayısıyla, bu tür mallarla ilgili hizmetleri sunan kişi sayısında da artış olur.

Tablo 1'de, **D. Cowell**'a göre tüketici hizmetleri talebinde artışa yol açan sebepler sıralanmaktadır.

¹⁴ D., COWELL, op.cit., s.13.

Tablo 1 : Hizmet Endüstrilerinin Büyüme Sebepleri

1. Artan refah	Tüketicilerin önceden kendi kendilerine sağladıkları çim bakımı, halı temizliği vb. hizmetlere artan talep.
2. Daha çok boş vakit	Seyahat şirketleri, yetişkin eğitim kursları vb. hizmetlere artan talep.
3. İşgücünde daha yüksek bir kadın yüzdesi	Günlük bakım hemşirelerine, dışarıda yemeklere, hizmetçilere artan talep.
4. Daha yüksek hayat beklentisi	Ev hemşirelerine ve sağlık hizmetlerine daha fazla talep.
5. Artan ürün karmaşıklığı	Araba, ev bilgisayarı gibi karmaşık ürünlerin bakımını sağlamak için nitelikli uzmanlara artan talep.
6. Artan hayat karmaşıklığı	Gelir vergisi düzenleyicilerine, evlilik danışmanlarına, hukuk danışmanlarına ve istihdam hizmetlerine artan talep.
7. Ekoloji ve kaynak kıtlığına ilginin artması	Evlere otobüs hizmeti, araba sahipliği yerine kiralama gibi satılık veya kiralık hizmetlere artan talep.
8. Yeni ürünlerin sayısındaki artış	Programlama, tamir, zaman programlama gibi hizmet endüstrilerinin gelişmesi.

Kaynak : D.W., COWELL, *The Marketing of Services*, London, 1993, s.14.

• **Artan refah:** Ekonomik gelişmeyle birlikte gerçekleşen gelir artışı, kişi başına geliri de artıracak, dolayısıyla tüketicilerin refah seviyesi yükselecektir. Bu durumda insanlar önceden kendilerinin yaptıkları bahçe bakımı, ev temizliği, yemek gibi hizmetleri artık parasını vererek başkalarına yaptırmaya başlayacaklardır. Böylece bu gibi hizmetlere artan talep, hizmet endüstrilerinin büyümesine sebep olacaktır.

• **Daha çok boş vakit:** Yine ekonomik gelişme ile artan gelirin yanı sıra, teknolojik ilerleme ve verimliliğin artması sayesinde insanların boş vakitlerinin çoğalması, insanların seyahat, eğitim, eğlence gibi farklı konulara daha çok vakit ayırmasına sebep olacaktır. Örneğin insanlar başka ülkelere daha çok ziyarette bulunabilecek, yabancı dil, el sanatları, spor gibi konularla ilgilenecektir. Dolayısıyla, seyahat şirketleri, eğitim kursları, eğlence yerleri gibi hizmet kurumlarına talep artacaktır.

• **Kadınların istihdamdaki paylarının artması:** İstatistikler incelendiğinde, artık kadınların sayısının her türlü çalışma alanında arttığı görülmektedir. Kadınla-

rın zamanının çoğunu dışarıda işine harcaması, evde yapması gereken yemek, çocuk bakımı, temizlik gibi bazı hizmetlerin aksamasına sebep olmaktadır. Çalışarak gelir elde eden kadınlar, maddi olarak bedelini karşılayabileceğinden, artık bu işleri başkalarına yaptırmaktadırlar. Evde yemek yapmak yerine ya bir aşçı görevlendirmekte ya da dışarıda yemeyi tercih etmekte, çocuk bakıcısı, hizmetçi tutmaktadırlar. Sonuçta bu gibi hizmetleri veren kişi ve kurumlara artan talep, sektörün büyümesinde etkili olmaktadır.

• **Daha yüksek hayat standardı beklentisi:** Geliri artan insanlar, daha sağlıklı ve uzun yaşamak için, bu konuda hizmet veren kişilere taleplerini artırmaktadırlar. Örneğin, hastanelere gidip çile çekmek yerine eve doktor çağırarak, evde bakım yapacak hemşireler tutmak gibi yollara başvurmaktadırlar. Bunun yanı sıra özel hastane, klinik, sağlık-bakım merkezi gibi sağlık hizmeti sunan kurumlara daha çok talepte bulunmaktadır.

• **Artan ürün karmaşıklığı:** Gelir artışıyla birlikte uzman hizmet gerektiren otomobil, ev bilgisayarları, bilgisayarlı müzik teçhizatları gibi karmaşık ürünlere de talebin arttığını belirtmiştik. Söz konusu ürünlere artan talep doğal olarak, tesis, bakım ve onarımını yapacak, kullanımını öğretecek olan uzman kişilere olan talebi de beraberinde getirir.

• **Artan hayat karmaşıklığı:** Ekonomik ve sosyal yaşam gittikçe karmaşıklaşmaktadır. Böyle bir karmaşa içinde, insanların her alanda bilgi sahibi olup, işlerini halletmesi mümkün olmadığından, işbölümü ve uzmanlaşma artmaktadır. İnsanlar bazı işlerini halletmek için o işin uzmanlarına başvurmak durumunda kalmaktadırlar. Bundan dolayı mali danışmanlar, hukuk danışmanları, evlilik danışmanları, komisyoncular, iş ve işçi bulma gibi hizmetlere talep artacaktır.

• **Ekoloji ve kaynak kıtlığına ilginin artması:** İnsanlar artık her konuda giderek daha çok bilinçlenmekte, çevresindeki problemlerin giderek daha çok farkına varmakta, bunlara çözüm yolları aramaktadırlar. Son zamanlardaki en büyük problemlerin başında da ekolojik çevrenin bozulması ve kaynak kıtlığı gelmektedir. Dolayısıyla, son zamanlarda, bu sorunu hafifletecek hizmetlere talep artmıştır. Örneğin özel otolardan ziyade, çevreyi kirletmeyecek toplu taşıma araçlarına artan talep, araba sahipliği yerine kiralama gibi.

• **Yeni ürünlerin sayısındaki artış:** Bilgisayarların gelişmesiyle birlikte programlama, onarım gibi bilgisayar destekli yeni hizmet türleri ortaya çıkmaktadır.

Bütün bu hizmet endüstrilerindeki büyüme, hizmet sektörünün topyekün büyümesine sebep olmaktadır.

E) J.I. Gershuny ve I.D. Miles

Yazarların konuyla ilgili olarak yaptıkları çalışmadan çıkan sonuçlar özetle şöyledir:¹⁵ Sektörel kesit çalışmaları göstermiştir ki, yüksek oranlardaki hizmet tüketimi, yüksek milli gelir düzeylerinde söz konusudur. Nispeten zengin olan hane

¹⁵ J.I., GERSHUNY and I. D., MILES *The New Service Economy, The Transformation of Employment in Industrial Societies*, Frances Pinter Publishers, London, 1983, ss.30-32.

halkının, hizmet ürünlerine daha fazla harcama yaptığı görülmüştür. Ama, gelir düzeyi ile hizmet tüketimi arasındaki bu ilişkinin, zaman içinde katlanarak artacağı nı varsaymak pek doğru olmaz. AET ülkelerinde 1970'lerin ilk altı yılında, hane halkının özel hizmet harcamalarının, oransal olarak net bir artış eğilimi göstermediği belirlenmiştir. Yazarlar farklı iki araştırmada ulaşılan sonuçların da kendi bulgularını doğruladığına dikkat çekmektedirler. Bu araştırmalardan ilki İngiltere'de yapılmıştır. Buna göre; İngiltere'de 1954-1974 yılları arasında, zengin halkın gelirlerinin büyük bir kısmını hizmetlere harcadığı, ama gelirle hizmet talebi arasındaki ilişkinin şiddetinin 20 yıl içinde azaldığı saptanmıştır. Aynı durum, Endüstri Ekonomisi Bürosu (1980) tarafından Avustralya üzerine yapılan diğer bir çalışmanın sonucunda da gözlenmiştir. Sonuç olarak **J.I. Gershuny ve I.D. Miles**, hizmetlerde artan istihdamın, nihai hizmet talebindeki artıştan kaynaklandığı görüşünü reddetmektedirler. Yazarlara göre; ne ara hizmet talebi, ne de nihai hizmet talebi, dikkat çekici istihdam kaymalarının sebebinin izah etmede yeterli değildir. Bu olumsuz görüş, **J.I. Gershuny ve I.D. Miles**'i yukarıda bahsedilen diğer yazarlardan ayırmaktadır.

F) Diğer Yazarlar

Üçüncü dünya ülkelerinde, üçüncü sektörün aşırı büyümesini inceleyen bazı yazarların görüşleri ise şöyledir:¹⁶ **W. Galenson, D. Kamerschen, A. Udall** ve **A. Berry** üçüncü dünya ülkelerindeki hizmet sektörünün aşırı büyümesine sebep olarak, hızlı şehirleşme ile birlikte ortaya çıkan hizmet talebi artışını göstermektedirler. Hizmet sektörü talebindeki artış aynı zamanda, AGÜ'lerdeki adaletsiz gelir dağılımına da bağlanmaktadır. **P.T. Bauer ve B.S Yamey**'e göre milli gelir, hizmet talepleri zaten yüksek olan zengin sınıflar lehine adaletsiz bir şekilde dağıtılmaktadır. Yüksek gelir gruplarına dahil olan insanlar, ekonominin diğer sektörlerinin ürettiği ürünlere doyum sağlamış durumda olduklarından, taleplerini değişik hizmetlere yönlendirmektedirler. Sonuçta hizmet talebi daha da artarak, hizmet sektörünün aşırı büyümesine yol açmaktadır.

Yukarıda adı geçen yazarların ifadelerinden hareketle ulaşılan genel görüş, ekonomik gelişmeye bağlı olarak ortaya çıkan hizmet talebi artışının, hizmet sektörünün büyümesi üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğudur.

III) ŞEHİRLEŞME VE KAYIT DIŞI SEKTÖRÜN ROLÜ

Verimlilik ve talepteki değişmeler, hizmet sektörünün büyümesinde rol oynayan faktörler olarak, hemen bütün yazarlar tarafından kabul edilmekle birlikte, bazı yazarlar başka sebepler üzerinde de durmaktadırlar. Bunlardan birisi, şehirleşme ve beraberinde ortaya çıkan kayıt dışı sektörün rolüdür. Aşağıda hizmet sektörünün büyümesinde şehirleşme ve kayıt dışı sektörün rolünü inceleyen **R.G. Sheets, T. Stanback, T. Noyelle, K. Pandit, J. Nusbaumer** ve diğer bazı yazarların görüşlerine yer verilecektir.

¹⁶ K., PANDIT, "Tertiary Sector Hypertrophy During Development: An Examination of Regional Variation," *Environment and Planning*, 1990, s.1394.

A) R.G. Sheets, T. Stanback ve T. Noyelle

Yazarlar hizmet sektörünün büyümesinde şehirleşmenin rolünü şöyle açıklamaktadırlar:¹⁷ Sayısı şehirleşme ile birlikte artan modern şirketlerde, yönetim ve denetim görevlerinin ağırlaşması, üretim hizmetlerine ve tamamlayıcı hizmetlere olan talebi artırmaktadır. Buradan hareketle, kalabalık şehir nüfusuna sahip olan ülkelerde, üretim hizmetleri ve tamamlayıcı hizmetlere yönelik talebin, şehirleri kalabalık olmayan ülkelere göre daha yüksek olduğu iddia edilebilir.

B) K. Pandit

Kayıt dışı sektörün hizmet sektörü üzerindeki etkilerini açıklamadan önce tanımını vermek faydalı olacaktır. **K. Pandit** kayıt dışı sektörün çeşitli çalışmalarda üç kritere göre tanımlandığını ifade etmektedir. Bunlar; girişimlerin yapısı, işgücünün özellikleri ve devlet müdahalesidir. Bu kriterler daha çok kayıt dışı sektörü kayıtlı sektörden ayırmak için kullanılan kriterlerdir.¹⁸

- *Girişimlerin Yapısı*: **K. Hart**'a göre, kayıt dışı girişimler daha küçük, daha emek yoğun, daha çok öz kaynaklarına dayanan ve kayıtlı sektöre göre girilmesi daha kolay olan, şirketlerden ziyade ailelerin sahipliğinin söz konusu olduğu girişimlerdir.¹⁹

- *İşgücünün Özellikleri*: **D. Mazumdar**'a göre, kayıt dışı işgücünün eğitim seviyesi düşüktür, kazançları daha azdır, bu sektörde çalışan kadın ve çocuk sayısı daha fazladır.²⁰

- *Devlet Müdahalesi*: Kayıt dışı sektör girişimleri, kayıtlı sektör girişimlerine göre daha rekabetçi ve kanunlarla düzenlenmemiş bir ortamda faaliyette bulunmaktadır.²¹ **K. Pandit**'e göre, şehirlere göç edip mal üreten sektörlerde iş bulamayanlar, genellikle kayıt dışı hizmet sektöründe faaliyette bulunmaya başlamaktadırlar. Sonuçta hizmet üretimi ve istihdamı artmaktadır ve hizmetlerin ekonomideki payı yükselmektedir.

C) J. Nusbaumer

J. Nusbaumer, kayıt dışı hizmet sektörünün büyümesine iyimser bir yorum yapmaktadır.²² Bir taraftan, gittikçe artan otomasyon mal üreten sektörlerdeki işleri gayri-şahsileştirirken, diğer taraftan eğitimdeki ilerleme insanın bilgiye ulaşmasını kolaylaştırmakta ve yaratıcılığını artırmaktadır. Dolayısıyla, mal üreten sektörlerdeki üretim sistemi, bireylere işlerinde kişiliklerini ifade etme veya eğitimleri sonucunda kazandıkları niteliklerini gösterme fırsatı vermemektedir.

¹⁷ K., PANDIT, "Changes in the Composition of the Service Sector with Economic Development and the Effect of Urban Size," *Regional Studies*, Vol.25, No.4, 1990, s.320.

¹⁸ K., PANDIT, *Tertiary Sector*..., loc.cit., ss.1392-1393.

¹⁹ K., PANDIT, *Ibid.*, s.1392

²⁰ *Ibid.*

²¹ *Ibid.*

²² J. NUSBAUMER, *The Service Economy: Lever to Growth*, Kluwer Academic Publishers, Boston, 1987, ss.42-43.

Bu açıdan bakıldığında, kayıt dışı sektör bu kapasiteyi kullanma arzusuna dayanıyor olabilir. Kayıt dışı sektörde çalışan bireylerin, ofislerdeki ikinci adam konumunda sanayi sektöründe çalışmak yerine, bütün çaba ve zamanlarını feda edebilecekleri küçük ölçekli kayıt dışı firmaları tercih edecekleri iddia edilebilir.

Kayıt dışı sektörün önemli bir bölümünü mal üreten sektörler oluştururken, çoğu kayıt dışı faaliyetler de, tüketici hizmeti niteliğindedir. GÜ'lerde, ev hizmetleri ve kişisel hizmetlerin milli muhasebe istatistiklerinden kaybolmasını, bu hizmetlerin kayıt dışı ekonomiye kaymasına bağlamak mantıksız olmayacaktır.

D) Diğer Yazarlar

Bazı yazarlar, şehirlerdeki kayıt dışı sektörün çarpıcı oranlarda büyümesinin, hizmet sektörünün istihdam payında artışa sebep olan temel faktörlerden birisi olduğunu vurgulamaktadırlar. Bu yazarların görüşleri incelendiğinde, şehirleşmenin hizmet sektörü büyümesini üç bakımdan etkilediği ortaya çıkmaktadır. Bunlar arz faktörleri, talep faktörleri ve devlet müdahalesidir.

1) Arz faktörleri: Kırdan kente göçle birlikte, şehirlerde işgücü sayısı önemli ölçüde artmaktadır. Ancak bu artış, resmi imalat sektöründeki işgücü talebine göre yüksek kalmaktadır. İşgücü arzındaki hızlı büyümenin etkilerini inceleyen **P. Bairoch**, özetle şu sonuca varmıştır.²³ Toplam işgücü ile sanayide mevcut ücretli istihdam imkanı arasındaki dengesizlik, hizmet sektörünün hacmini genişletmektedir. Yani, şehir işgücü arzı, imalat sektörünün işgücü talebini aşmaktadır. İkinci sektörde iş bulamayıp açıkta kalan işgücü, kayıt dışı hizmet faaliyetlerine girmekte, sonuç olarak hizmet sektörünün istihdam payında artışa sebep olmaktadır. Sözü geçen işgücüne en açık örnek, kırsal kesimden büyük şehirlere göç etmiş olan, fakat iş bulamayıp sokakta tablacılık, hamallık, temizlik vb. işler yapan insanlardır. Tabii ki bunlar resmi sektöre kayıtlı olmadan faaliyette bulunmaktadır. Bu gibi hizmetler de kayıt dışı sektör kapsamına girmektedir.

2) Talep faktörleri: Kırdan kente göç ile birlikte şehir nüfusunun artması, doğal olarak talepte de bir artışa sebep olacaktır. Bu talep artışından hizmet sektörü de nasibini almakta ve hizmet sektöründe hem istihdam, hem de üretim bakımından artışlar gerçekleşmektedir.

3) Devlet müdahalesi: Şehirlerdeki resmi işgücü piyasalarının faaliyetlerini denetleyen ve sınırlayan kamu politikaları sonucunda, kayıt dışı bir sektör ortaya çıkmakta, hizmet sektörü de bundan payını almaktadır. **D. Mazumdar** ile **J. Harris** ve **M.P. Todaro** gibi bazı yazarlar, sektörel yapıyı şekillendirmede, devlet müdahalesine dikkat çekmiştir.²⁴ Bu yazarlara göre hükümetlerin sanayi sektöründe zorunlu kıldığı asgari ücret uygulaması, sektörde nispeten daha az işçi istihdam edilmesine sebep olmaktadır. Bu kurumsal engelden dolayı sanayi sektöründe iş bulamayanlar, kayıt dışı hizmet faaliyetlerine girmektedirler. Örneğin, bir firmanın dikkate almak zorunda olduğu bir maliyet unsuru vardır. Firmalar maliyetlerini minimum düzeyde tutmak için, emeğin karşılığı olan ücretleri düşük tutmaya çalışırlar.

²³ Ibid., s.1394.

²⁴ Ibid.

Ama bunu her zaman uygulayamazlar, çünkü hükümetlerin asgari ücret politikalarına uymak zorunda kalırlar. Rekabet ortamında varlıklarını sürdürmek zorunda olan firmalar, devlet politikası nedeniyle ücretleri düşüremediği için, daha az işçi istihdam ederek maliyetlerini düşürmeye çalışacaktır. Sanayi sektöründe bu sebeplerden dolayı istihdam artışı sınırlanacağından, şehirlere göç edip de, ikinci sektörde iş bulamayanlar, daha önce de bahsedildiği gibi resmi kayıtlara geçmeden hizmet vermeye başlayacaklardır.

K. N. Kabra da, devlet müdahalesinin rolüne dikkat çekmekte ve hizmet sektörünün mutlak ve nispi büyümesinin, kamu harcamalarının artmasıyla ilgisi olduğunu belirtmektedir.²⁵ Yazara göre; ekonomik yönden ilerlemiş, sanayileşmiş olan ülkelerde, ikinci sektörün büyümesinde nispi bir gerileme görülmektedir. Yani, ekonominin sanayileşme sırasında kaydettiği büyüme hızı artık yavaşlamaktadır. Eski büyüme hızını sürdürmek isteyen hükümet, bu kez hizmet sektörüne teşvikler vererek bunu sağlamaya çalışmaktadır. Doğaldır ki, hükümet tarafından verilen teşvikler, artan kamu harcaması anlamına gelmektedir. Yani teşvik şeklindeki kamu harcamaları yoluyla, hizmet sektörünün büyümesi etkilenmektedir.

Sonuç olarak şehirleşmenin, işgücü arzının, talep şartlarının ve devletin uyguladığı müdahalenin, birbirini etkileyerek ve bir bütün olarak hizmet sektörünün büyümesinde etkili olduğu söylenebilir.

SONUÇ

Bu çalışmada hizmet sektörünün büyüme nedenleri, hizmet sektörünü çalışmalarında ele alan araştırmacıların görüşleri özetlenerek, teorik bakımdan incelenmiştir.

Çağdaş gelişme paternine göre bir ülkenin ekonomik gelişme süreci boyunca, önce tarım sektörünün, ardından sanayi sektörünün ve son olarak da hizmet sektörünün istihdam ve çıktıdaki payının yükselmesi gerekmektedir. Ancak gelişmekte olan ülkelerde bu gelişme yapısı görülmemekte, henüz sanayi sektörü gelişmeden, hizmet sektörünün istihdam ve çıktı payında hızlı ve büyük bir gelişme yaşanmaktadır. Bunun nedenlerini merak eden araştırmacılar hizmet sektöründeki bu hızlı büyümeyi şu sebeplerle açıklamaktadırlar:

Hizmet sektörünün hızla büyümesinin sebeplerinden birisi, sektörde verimlilik artış oranının düşük olması ve bundan dolayı daha fazla işgücüne ihtiyaç duyulmasıdır. Sektörde çalışanların sayısı arttıkça, hizmet sektörünün genel istihdam içindeki payı da yükselmektedir.

Diğer bir sebep, artan gelire ve karmaşıklaşan iş hayatına bağlı olarak nihai ve ara hizmetlere olan talebin artmasıdır.

Şehirleşme ve kayıt dışı sektör ise hizmet sektörünün büyümesinde etkili olan başka bir sebeptir. Kırdan kente göçle birlikte şehir nüfusu hızla yükselmekte

²⁵ K.N., KABRA, "Growth of the Service Sector and Inflationary Pressures," *The Indian Economic Journal*, Vol.37, No.2, s.14.

ve beraberinde hizmet talebi artmaktadır. Bunun yanı sıra, şehirlere göç edip, sanayi sektöründe iş bulamayanlar, kayıt dışı hizmet sektöründe istihdam imkânı bulmaktadır. Sonuçta bütün bu faktörler, birbirlerini de etkileyerek, ekonomide hizmet sektörünün istihdam ve GSMH payının artmasına sebep olmaktadır.

Sonuç olarak hizmet sektörünün büyümesi ve dinamizminin, ekonomik büyümenin anahtarlarından birisi olduğu kabul edilmektedir. Ekonomiler, eğer gerekli ise tarımsal malları veya sanayi mallarını yurt içinde üretmeden, dışarıdan ithal edebilirler. Bazı hizmet türleri de yurt dışından ithal edilebilir. Ancak her ekonominin kendisini idame ettirmesi için eğitim, iletişim, ulaştırma, ticaret, güvenlik ve sağlık gibi bazı temel hizmetlerin ülke içerisinde üretilmesine ihtiyacı vardır. Bu nedenle hizmet sektörü önlenemez bir hızla gelişmektedir.

KAYNAKLAR

- BAER W., and SAMUELSON L., "Toward a Service - Oriented Growth Strategy," *World Development*, Vol.9, No.6, 1981, s.508.
- BROWN W.S., "Institutional Structure and De-industrialization," *Journal of Economic Issues*, Vol.XXII, No.2, 1988, s.589-597.
- COWELL D., *The Marketing of Services*, London : Butterworth Heinemann, 1993.
- FUCHS V.R., *The Growing Importance of Service Industries*, Columbia University Press, New York, 1965.
- GERSHUNY J.I., and MILES I.D., *The New Service Economy, The Transformation of Employment in Industrial Societies*, Frances Pinter Publishers, London, 1983.
- KABRA K.N., "Growth of the Service Sector and Inflationary Pressures," *The Indian Economic Journal*, Vol.37, No.2, ss.8-18.
- MCRAE J.J., "Can Growth of the Service Sector Rescue Western Canada?," *Canadian Public Policy*, Vol.11, 1985, ss.351-353.
- NUSBAUMER J., *The Service Economy: Lever to Growth*, Kluwer Academic Publishers, Boston, 1987.
- OFER G., *The Service Sector in Soviet Economic Growth: A Comparative Study*, Harvard University Press, Cambridge, 1973.
- ID., *The Service Industries in a Developing Economy: Israel as a Case Study*, Praeger Publishers, New York, 1967.
- PANDIT K., "Tertiary Sector Hypertrophy During Development : An Examination of Regional Variation," *Environment and Planning*, 1990, ss.1390-1405.
- ID., "Changes in the Composition of the Service Sector with Economic Development and the Effect of Urban Size," *Regional Studies*, Vol.25, No.4, 1990, ss.351-325.